

VAKIFLARIN YÖNETİM TÂRİHİ

İLK ZAMANLAR VAKIFLAR, VÂKIFIN ŞARTLARINA BAĞLI OLARAK MÜTEVELLİLERİ TARAFINDAN İDARE EDİLMİŞTİR. ANCAK ÇEŞİTLİ İSLÂM ÜLKELERİNDE, HAYIR KURUMLARI VE MEDRESELER ÇOĞALDIKÇA BUNLARA BAĞLI OLAN VAKIFLAR ULEMÂDAN BİR KİŞİYE TEVCİH EDİLMİŞ VE BUNLARIN TEFTİŞİ DE YAPILMIŞTIR.

Dr. İsmet KAYAOĞLU

Tarih boyunca insanlığa birçok sosyal hizmetler götüren bu Kurum çok yönlü bir kurum olarak Türk - İslâm toplumunda büyük bir yer işgâl etmektedir. Bu Kurum üzerinde Türk - İslâm fıkıh âlimleri yeterince durdukları gibi bugün İslâm ülkelerinin sosyal ve ekonomik tarihiyle uğraşanlar ele aldıkları devrin veya devletin sosyal bünyesini ve zenginliğini vakıf belgelerini değerlendirerek aydınlığa kavuşturmakta dırlar. Sosyal hizmetlerle ilgili olan bu kurum zamanla genişlemiş ve sayıları bilhassa Türk devletlerinde ve Osmanlılarda oldukça artmıştır. Bu o kadar artmıştır ki, taşınmaz servetin dörtte üçüne kadar vardığı iddia edilmiştir¹. Bu kurumun yönetim tarzını ve yönetim şemasını çizmek, ait olduğu devir ve devletin sosyal ve ekonomik ta-

rihi için çok aydınlatıcı olacaktır.

Vakıfların hizmet alanı genişledikçe, yönetici kadrosu da genişlemiştir. Bunlar siyasî ve askerî amaçlarla veya seyahat ve ticaretin kolaylaştırılması gayesiyle stratejik yollar boyunca büyük kervan sitelerinin kurulması; dil ve din birliğinin ve siyasî bütünlüğün temini için, mektep, zâviye ve tekke... gibi faal kültür ve propaganda merkezlerinin veya imaret ve hastane gibi sosyal yardım müesseselerinin teşkilâtlandırılması gibi bugün mühim devlet hizmetleri arasında bulunan hizmetler hep vakıf yoluyla karşılanmıştır.

Ö. L. Barkan, bu kurum için "Âmme menfaatine yararlı türlü tesislerle beledî hizmetleri, sosyal yardım, din ve kültür işlerini ticaret ve seyahat şartları-

DIYANET
DERGİSİ
CİLT: XVI
SAYI: 2

MART
NİSAN
1977

(1) Köprülü, F., "Vakıf Müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü" Vakıflar Dergisi, sayı II, 1942, s. 1.

nı bu suretle devletin vakıf yoluyla ve idarî, malî muhtariyeti ve hukukî bir şahsiyeti haiz bir teşkilâtla idare ettiği devirlerde bu teşkilâtın kazanmış olduğu şumûl ve ehemmiyet hakkında bir fikir verebilmek için XVI. asır başlarında yapılmış **Nüfus ve Vergi Tahrir** defterlerine bakmak faydalıdır" kanaatini ifade etmektedir². Vakıfların sağlam bir sayımını yönetim tarihini yazmak için herhalde bu Tahrir Defterleri esas kaynak teşkil etmektedir.

Vakıfların yönetim tarihine geçmeden önce hemen her vakfiyede kaydı geçen ve ilk görevli ve sorumlu kimse olarak bilinen mütevellî ve nâzır kelimelerinin kapsadığı anlam üzerinde durmak gerekecektir.

Mütevellî, bir vakfın işlerini vakfiyye şartlarına uygun bir şekilde yöneten ve gözetken kişidir. Mütevellî ya vâkîfın şartıya veya Kadî'nin nasbiyle tayin edilir. Onun vakıf malda tasarruf yetkisi vardır. Hukuken vakfiyede yazılı şartlara uygun olarak vakfı yönetir ve meselelere çözüm bulur. Vâkîf tevliyeti kimseye şart etmemişse bu hak hayatta oldukça kendisine, ölümünden sonra evlât ve terikelerine tayin ettiği vasiye bağı kalır³.

Nâzır ise mütevellî ile aynı görevleri paylaşır. Üstelik, mütevellînin vakıf hakkındaki tasarruflarına nezaret eder, onun bunlara aykırı hareketlerini gördüğü surette merciine şikâyet eder ve icabında azline tevessül eder⁴.

İlk zamanlar vakıflar, vâkîfın şartlarına bağılı olarak mütevellîleri tarafından idare edilmiştir. Ancak çeşitli İslâm ülkelerinde, hayır kurumları ve medreseler çoğaldıkça bunlara bağılı olan vakıflar ulemâdan bir kişiye tevcih edilmiş ve bunların teftişi de yapılmıştır⁵.

H. 88 (M. 786) de Veid b. Abdulmelik Şam'da Emeviye Camii'ni yaptırdıktan sonra bir takım köy ve toprağı ona tahsis etmiştir. Yine aynı yıl bu yerlerin gözetim ve yönetimi Emeviler'den Vâkîd el-Kureşî adlı birine verilmiştir.

Abbasiler devrinde Vakıf Kurumunun hukukî esasları tamamlanarak, kadılara nezaret (gözetim) hakkı verildi. Şartların korunması, gelirlerin tahsili ve giderlerinin ödenmesi gibi genel murakabe görevleri kadılar tarafından icra edildi. Abbasilerin sonuna doğru Türk hegemonyasında vakıfların sayısı arttı. Şöyle ki Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, Fatimî - Şîî faaliyetine karşı güttüğü Sünnilik siyaseti imparatorluğun her yanında birçok dinî müesseselerin vücuda gelmesine ve medreselerin açılmasına sebep olmuştur⁶.

Bu konuda henüz tamamlanmayan bir araştırma yapılmayan ve dolayısıyla bugün Köprülü'nün hâlâ geçerli bulunan makalesinde Harzemşahlar, Memlûkler ve Moğol istilâsı hakkında daha geniş bilgi verildiğinden biz burada ayrıca üzerinde durmuyoruz. Fakat, vâkîfın ihlâline ait dikkati

- (2) Barkan, Ö. L. "İmarat sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi" İktisat Fakültesi Dergisi. C. XXIII no: 1-2.
- (3) Pakalın, M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. c. II, s. 640. Meydan Larousse. c. IX, s. 179.
- (4) Aynı eser, c. II, s. 666; Berki, A. H., Vakıflar, İstanbul, 1940, s. 302.
- (5) İbnu'l-Emin Mahmud Kemâl; Hüseyin Hüsameddin (Yasar), Evkâf-ı hümayûn nezaretinin tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın teracim-i ahvâlî, İstanbul 1335 (1916), s. 6.
- (6) Köprülü, F., "Vakıf müessesesi....", Vakıflar Dergisi, II., s. 13.

çeken Fatımî halifesi Mu'iz zâmanındaki tasarrufa değinmeden geçemeyeceğiz. Bu halife "vakfa ait servetlerin vakfiyelerle birlikte Beytül mâle verilmesini emretti; vakıfların varidatı senevî bir buçuk milyon dirhem mukabilinde iltizama verildi. Vakıflardan para almaya hakları olanlar bu paradan hisselerini alıyorlar, mütebakî para da hazineye kalıyordu. Bu iltizam usûlünün fenalığı neticesinde vakıf vâridatı o kadar azaldı ki, halife Hâkim zamanında camilerin birçoğu artık idare edilememeye başladı. Hâkim bunun üzerine H. 405 (M. 1014) de yeni ve büyük bir tesis yapmaya ve Vakıf müesseselerinin idaresini bununla temine mecbur oldu⁷. Çok daha sonra H. 648 (M. 1250) Mısır'da Melik Aybek Türk-mânî tarafından, vakıfların gözetimi için bir Nâzır-ı ahkâm tayin edilmişti. Yalnız Mısır'da değil, Şam, Halep, Kudüs gibi büyük merkezlere de birer Nâzır-ı ahkâm tayin edilmiştir. Şam'da en son Nâzır-ı ahkâm olan Muhyiddin Abdulkâdir b. Yûnus el-Hânefî, H. 923 (M. 1517) yılında Sultan Selim'in iltifatını kazanmıştır⁸.

*
**

Anadolu Selçukluları devrinde, o zamana kadar ve her yerden daha çok vakıf yapıldığı dikkati çeker. Bu, Türklerin dinî-hayrî yönelimleri yanında ülkenin iktisadî zenginliğine de bir kanıttır. Bu devirdeki vakıf yönetimi için de bazı kayıtlara malikiz: İzzeddin Keykâvûs I. in, Sivas Darüşşifası vakfiyesinden H. 617 (M. 1220) bir kayıt, merkezî idarenin büyük bir rûknünü teşkil eden Üstad-üd-dâr'ın, yalnız hükümdar vakıflarıyla değil, ülkedeki bütün vakıflara nezaret

ettiğini, yâni her vakfın özel mütevellisinin fevkinde genel bir nâzır vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır.

Öte yandan Selçuk vakıf yönetimi hakkında, devlet düzeyinde bir teşkilâtın varlığı için henüz bir yargıya varmadan bu devirle ilgili elimizde önemli bir örnek olması hasebiyle Celâleddin Karatay'da konumuzu aydınlatan bölümü aynen zikretmek yararlı olacaktır. Bu, "Karatay Kervansaray vakfiyesinden öğrendiğimize göre, kervansaray ve ona bağlı vakıf gelirleri ve masraflarının yönetimi başına bir m ü t e v e l l i'den başka bu husustaki işlerin idare ev denetimi için bir m ü ş r i f (müfettiş) ile bir nâzır tayin edildiği kaydedilmektedir. Nâzır ve müşrif, (vâkıfın kardeşleri ve sonra da evlâtlarından olacak olan) mütevellî de dahil olmak üzere, bütün vakıf idaresini teftiş selâhiyetlidirler. Vakfiye, bütün memur ve maaşları zikretmemiştir. Meselâ el-Ömerî ve Kalkaşandî'nin bahsettiği üzere vakıf işlerine bakan daire ve memurlar (kuttâb) ve bunlara ait maaşlar, kat'i bir şekilde tesbit edilmeyip, bu üç idarecinin reyine bırakılmıştır. Vâkıf, kervansaray ve vakıflarına ait türlü malzeme ve âletlerin temininden sonra, altı hisseye ayrılan gelirin bir hissesini mütevellîye tahsis etmektedir."⁹. *
*

Vakıf yönetim tarihi hakkında ancak kısa bilgi sunmaya çalışıldığından kurulan birçok İslâm devletlerini şimdilik burada bahis konusu yapmadan Osmanlılardaki duruma geçelim. Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren, yönetimi altında olan

(7) Aynı makale, s. 17.

(8) Evkâf-ı hümayun... s. 10.

(9) Turan, O. "Selçuklu devri vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. XII, s. 45, s. 55.

bütün İslâm ülkelerinde evkaf tahrir edilmiştir. Bu iş için nâzırlar ve müfettişler tayin edilerek vakıflara ihtimam gösterilmiştir. Orhan Gazi Bursa'da inşa ettirdiği cami ve zaviyenin nezaretini H. 760 (M. 1358) yılında vezir bulunan Sinan Paşa'ya vermiştir. Böylece Osmanlılar'da ilk defa Evkâf-ı Hümayûn nâzırı Sinan Paşa olmuştur¹⁰.

H. 817 (M. 1414) yılında culûs eden Çelebi Sultan (Mehmet I) daha önce Yıldırım Han zamanında her vilâyete gönderilen bir müfettiş-i ahkâm-ı şeriyeye'nin başına hakimu'l-hukkami'l-Osmanî unvanı ile Cemaleddin Mehmed Çelebi'yi tayin etti¹¹. Hükümdar vakıfları çoğaldıkça özel teşkilâtlar gittikçe artmış, bunların idaresi nâzir sıfatı ile büyük devlet adamlarından birine verilmiştir. Fatih, Selim I. ve Kanunî Sultan Süleyman vakıflarının idaresi sadrazamlara ve Bayezid II., Ahmed I. vakıflarının idaresi ise şeyhülislâmlara aitti. "Sair padişahlara ait vakıflarla, nesilleri münkariz olduğu cihetle vâkîfın şartlarına göre mütevellileri kalmamış vüzerâ ve ricâl vakıfları müteveli ve nazırlıkları da, kârlı bir iş olduğu için saray adamlarına bir lütûf olarak tevcih olunurdu. Birçok vakıf müessisleri mütevelliliği evlâtlarına ve nâzirliği da sadrazam, şeyhülislâm, dârüssaâde ağası, İstanbul kadısı gibi büyük şahsiyetlere vermişlerdir."¹²

Evkâf Nezareti kurulmadan önce vakıflar, vakıf şartlarına uyularak ayrı ayrı beş yerden yönetiliyor ve bunlara nezaret adı veriliyordu.

1 — H a r e m e y n N e z â r e t i : Haremeyn'e bağlı

vakıflarla Ayasofya, Şultanahmet, Nuruosmaniye, Yenicami, Şehzade Camii, Üsküdar'da Çinili ve Atik Valide camileri vakıflarının yönetimi Dârüssaâde ağalarının nezareti altında idi. Haremeyn müfettişi ünvanını alan ulemâdan biriyle, sergi halifesi, veznedar başı, Kâtip gibi memurlar tarafından idare edilirdi.

2 — V e z i r N e z â r e t i : Sadrazamların nezâretiyle yönetilen evkaftı ki bunlara örnek Fatih, I. Selim, Kanunî vakıfları ve mulhakatı gösterilir. "Sermüfettiş" namıyla ulemâdan bir zat işlere bakardı.

3 — Ş e y h ü l - İ s l â m N e z â r e t i : Sultan Bayezit vakfiyle mulhakatı idi. İdare merkezi Bayezit imâret dairesi idi.

4 — T o p h a n e İ m â r e t i N e z â r e t i : Hamidiyye, Lâleli Selimiye, Mihrişah Valide, II. Sultan Mahmud vakıflarının mülhakatı idi. Darphane tarafından idare olunurdu.

5 — İ s t a n b u l K a d ı l a r ı N e z â r e t i : Meşrutada olan vakıfların hepsine İstanbul kadıları bakardı¹³.

Ayrıca her padişah değiştiğinde, mevcut vakıfların durumlarının gözden geçirilerek bozulmuş olan düzenin bir nizama sokulması üzere yeniden tertibi, siyasî mülâhazalar, vakfın gelir kaynaklarından yeni memuriyetler ihdası veya maaşlara zamlar yapılması vakfa daha faydalı olacağı bahanesiyle gelir kaynaklarında bazı mübadelelerin yapılması gibi tasarruflar, genellikle vakıflar için mukadder olan bünye değişikliklerini, büyük sultan ve vüzerâ vakıflarında daha fazla kolaylaştırmış gözükmektedir¹⁴.

(10) Evkâf-ı Hümayun... s. 11.

(11) Aynı makale, s. 12.

(12) Köprülü, F., "Vakıf müessesesi..." Vakıflar Dergisi, II, s. 22.

(13) Pakalın, M. Z., Osmanlı Tarih Deyimleri... c. II, s. 579.

(14) Barkan, Ö. L., "İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi" İktisat Fakültesi Dergisi, c. XXIII, s. 1-2, s. 244.

Osmanlı İmparatorluğu vakıf yönetimi içinde bir de "Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği" müessesesi vardır. İstanbul Şer'iyye Mahkemeleri sicillerinde kayıtları mevcuttur. İlk sicil tarihi ölçü alınırca mahkeme teşkilâtının kuruluş tarihi evâil-i Şaban 1016 (21-30 Kasım 1607) yani XVII. yüzyıl başında I. Ahmed devridir. Evkaf-ı Hümayûn Müfettişliği Mahkemesi, vakıflarla ilgili her türlü davaya bakardı. Görevleri arasında hucce ve ilâm vermek, vakfiye tescil etmek, yıllık vakıf muhasebe icmalleri tanzim etmek, vâkıf paralarının idânât hüccet (borç senet) lerini tescil etmek, her türlü niza ve ihtilâf davalarına, istibdâl davalara bakmak, vakıf binaların onarımı için keşif yaptırmak ve sicillere geçirmek sayılabilir¹⁵.

Abdülhamit I., Hamidiye Vakıfları adıyla ünlü birçok vakıf tesis etmiştir. İmaretine yakın bir yerde yaptırdığı özel dairede, 1 - Mütevellî Kaymakamığı, 2 - Evkaf Kitabeti, 3 - Ruznâmece Kitabeti, adlarıyla üç sorumlu yönetim kadrosu kurmuştur¹⁶. Daha sonra Mahmut II. kurduğu vakıflarını, babası Abdülhamit I.'in Hamidiye Vakıflarına katarak sayının yükselmesi karşısında yönetimi Darphane-i Amire nezaretine bağlamıştır¹⁷.

İlk defa bağımsız bir Vakıf Bakanlığı H. 1242 (M. 1823) tarihinde kuruldu. Adı "Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti" olan bu bakanlık kuruluşu sırasında içinde Kisedarlık, Zimmet halifeliği ve Sergi halifeliği adlarıyla üç daireyi bulunduruyordu¹⁸.

*
**

Fakat vakıflar, yönetim ve denetimlerinin, yeniçeri ve darüssaade ağalarının ellerinde bulundurulmaları sonucu, bir takım yolsuzluk ve usulsüzlüklerle giderek harap olmaya sürüklenmiştir. Bu durum, meyvelerini vermeyen kısmen uygulanan ve kısmen tasavvurda kalan Meşrutiyyet devresinde de devam etmiştir. Cumhuriyet dönemine gerek abideler ve gerekse yönetim bakımsız bir halde devredilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Şer'iye ve Evkâf Nezâretinin ilgisiyle (3.3.1924) Başbakanlığa bağlı bir Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur¹⁹.

Burada ana hatlarıyla belirttiğimiz Vakıf tarihi içine şüphesiz, Osmanlılardan önce kurulmuş olan müslüman devletlerin vakıf yönetimlerini ve XIX. yüzyıldan itibaren kurulan müslüman devletlerdeki vakıf yönetimini de katarsak ancak canlı bir vakıf tarihine tamamlamış oluruz. Yine "Şart-ı Vâkıf nass-ı şer'i gibidir" ilkesinin dinî ve hukukî bir esas olarak kabul edilmiş olmasına rağmen vakıf tesislerinin ömürleri boyunca enteresan safhalar arzeden zengin bir tarihleri vardır. Vakıfların bu hayat hikâyelerini onların tesis senetlerinden çıkarmak imkânsızdır. Bunları ancak tahrir defterleri ve yıllık muhasebe cedvellerinden çıkarabiliriz. Bu cedveller yalnız Vakıflar Tarihi için değil fakat vakıf tesislerinin dâhil bulunduğu cemiyetin sosyal ve iktisadî konjonktür durumunu tayin için de değerli belgeler halindedirler.

- (15) Sahillioğlu, H., "Ramazanoğularından Davud Bey oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi" Vakıflar Dergisi. c. X, s. 136.
(16) Evkâf-ı hümayûn... s. 19-20; Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar, Vakıflar Genel Md. Yayınları, s. 11.
(17) Evkâf-ı Hümayûn... s. 24.
(18) a.g.e. s. 27.
(19) Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar, s. 12.